

УДК 27–278:378.628(477–25)“18/19”

Головащенко С. І.

БІБЛІЄЗНАВСТВО В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ (XIX – ПОЧ. XX СТ.): ДЕЯКІ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто деякі понятійні та термінологічні питання, актуальні для дослідження київської православної академічної традиції викладання Біблії. Зіставивши та проаналізувавши усталені з другої половини XIX ст. поняття й терміни, чинні для висвітлення цього феномену («бібліологія», «біблійна наука», «біблеїстика»), автор запропонував в якості базового поняття «біблієзнавство», обґрунтував його евристичне значення та методологічні переваги.

Ключові слова: біблеїстика, бібліологія, біблійна наука, біблієзнавство, Київська духовна академія.

Втілення принципів конкретності та історизму в релігієзнавчому дослідженні такого значущого феномену вітчизняної духовної культури, як традиція вивчення Біблії та викладання знань про неї в лоні православної духовно-академічної культури, потребує відповідного конкретно-історичного оперування поняттями, відображення досліджуваних явищ в такій системі понять, яка відтворює специфіку об'єкта на певному ступені його еволюції [1, с. 77–78; 11, с. 53–54]. Звідси випливає важливість здійснення уточнення понятійно-термінологічних засад дослідження, формування його категоріального апарату, обґрунтування його евристичного значення.

Констатуючи «термінологічну невизначеність» [14, с. 45], що супроводжує спроби окреслити предметне поле досліджень з вивчення Біблії та викладання знань про неї, зокрема в лоні київської духовно-академічної культури, постаємо перед необхідністю проблематизувати цю ситуацію та, відповідно, запропонувати власний шлях до її розв'язання. Вважаємо за потрібне визначити наш власний понятійно-термінологічний вибір щодо подальшого дослідження та викладу матеріалу.

Підґрунття для такого вибору є проведене на основі логічного та контекстуального аналізу зіставлення емпірично-описового визначення предметного поля нашого дослідження («київська духовно-академічна традиція науково-богословських досліджень Біблії та академічних і популярних викладів знань про неї») з можливим комплексом термінів, що склався для оформлення

як загального поняття дослідження Біблії, так і дисциплінарної специфіки такого дослідження у його системності та структурно-функціональній визначеності.

Метою цього зіставлення понять та термінів є вироблення базового категоріального апарату дослідження, який виявився б релевантним та чинним для: а) організації фактологічного матеріалу в плані адекватного семантичного відтворення форми, суті та смислу реальних дослідницьких та дидактичних актів, феноменів, процесів, документально фіксованих на різних етапах еволюції київської духовно-академічної традиції дослідження Біблії та викладання знань про неї; б) адекватного відображення сенсів та значень відповідного структурного розмаїття форм та видів дослідницької, педагогічної та просвітницької діяльності.

Зіставивши та проаналізувавши усталені з другої половини XIX ст. поняття й терміни, чинні для висвітлення розвитку православного дослідження та викладання Біблії в Російській імперії XIX – початку XX ст., ми дійшли висновку про недостатність синонімічного вживання таких загальних термінів, як «бібліологія», «біблійна наука», «біблеїстика», для подальшої конкретизації та акумуляції в собі спектру значень наведеного вище описового поняття.

Відзначаємо, що в середовищі православних дослідників Біблії та авторів історіографічно-аналітичних оглядів другої половини XIX ст. для позначення сфери наукових та богословських досліджень Біблії побутували терміни «біблійна

наука» [8; 9; 10], а також сформований за традиційною (з використанням грецької лексики та морфології) схемою термін «бібліологія» [4; 13]. Факт побутування цього терміна саме в православно-церковному професійному богословському середовищі засвідчено і сучасними дослідниками [14, с. 45].

Справа в тому, що культурно-конфесійною особливістю сприйняття європейського досвіду дослідження Біблії православними дослідниками Російської імперії було бачення «біблієстики» переважно як дослідницького тренду, пов'язаного з «інославною» (насамперед протестантськими) традиціями, а також максимально зануреного в раціоналістично-критичну методологію. Це була галузь знання, певний предметно-методологічний напрям у ширшому масиві досліджень Біблії, характерний саме науково-раціональним застосуванням історичної, філологічної та літературної критики до аналізу та інтерпретації біблійних текстів. Успадкувавши методи та здобутки традиційної текстуальної («низької») критики Біблії, та протягом XVIII–XIX ст. занурений у герменевтичні та дослідницькі практики новочасної доби, «біблієстичний» напрям був розвинений у різноманітних формах європейської «високої» (історичної, філологічної, літературної) біблійної критики.

Відповідно, ще у XIX ст. поняття «біблієстика» сприймалося не лише як запозичене, а й доволі вузьке, як поняття, що не вичерпувало усієї повноти форм та напрямів освоєння Біблії, що історично склалися й реалізовувалися в тодішніх дослідницьких та освітніх практиках (як іншokonфесійних, так і православних).

Відтак, у застосуванні таких термінів, як «бібліологія», «бібліологія та екзегетика», нарешті, нейтрального «біблійна наука» в дослідженнях XIX ст. зовсім не випадково виразилося певне намагання дистанціюватися від поняття «біблієстика». За цим стояло виразне прагнення тодішніх дослідників зберегти максимально широке змістовне охоплення цих термінів, а також уникнути ототожнення з «чужими», «інославною» практиками дослідження Біблії, значна частина яких до того ж асоціювалася з раціоналістичною, т. з. «негативною» біблійною критикою.

З іншого боку, загальні сцієнтистські тенденції в культурі (що спонукали вже у XIX ст. активно застосовувати поняття «наука» щодо богословських, в т. ч. біблійних досліджень) [8; 9; 10; 13], вкупі з безперечним впливом світових науково-критичних напрямів у дослідженні Біблії протягом XX ст. визначили перевагу у сучасному термінологічному вжитку поняття «бібліє-

їстика» для загального позначення найширшого кола дисциплін – як критично-дослідницьких, так і апологетично-екзегетичних – у полі біблійних досліджень.

Суперечливе співіснування у вітчизняній дослідницькій культурі понять «бібліологія» та «біблійна наука» з поняттям «біблієстика», яке часом використовувалося для позначення лише раціоналістично-наукових напрямів, а часом – для розширювального, всеохопного позначення всього поля досліджень Біблії, сприяло формуванню та відтворенню відзначеної термінологічної невизначеності і в XX ст.

З одного боку, більш традиційний термін «бібліологія» (невипадково в устах уже на той час контексті понять «богословська наука», «церковно-богословська наука» та «богословсько-біблійна наука») застосовано у першій половині XX ст. М. Глибоковським в узагальнюючій праці, присвяченій еволюціям богословських досліджень [4, с. 43, 46–48]. Цей термін був трансльований і до сучасної біблієзнавчої енциклопедичної літератури. Так, очевидно, як данина традиції, він відтворений у назві енциклопедичного «Бібліологічного словника» прот. О. Менья: «...можливо, для збереження наступності О. Менья вніс його до назви укладеного ним словника з бібліології» [14, с. 45]. Термін «бібліологія» вочевидь окреслив предметне поле цього словника; окрім того, в словнику здійснено спробу розвести та розрізнити поняття «бібліологія» та «біблієстика» (у статтях з відповідними назвами). Втім, цю спробу важко визнати досконалою: біблієстика визначена як «сукупність біблійних дисциплін, що включає в себе ісагогіку, екзегезу та герменевтику», а бібліологія визначена теж як «сукупність знань про священні книги СЗ та НЗ, яка включає в себе ісагогіку, екзегезу й герменевтику... дані з ісагогіки, герменевтики, екзегези біблійної критики, а також про зв'язок Біблії з різними сферами культури» [7, т. 1, с. 128–129]. Попри натяк на дещо ширший обсяг значень поняття «бібліологія», термінологічна невизначеність тут залишилася.

Відтак, доволі конкретне розуміння «біблієстики», що історично склалося – як лише певного напрямку, певних методологій та певних дослідницьких практик і технік – досі співіснує з розширювальним застосуванням цього поняття. Таке суперечливе співіснування знаходимо не лише зіставляючи згадані вже статті «Бібліологічного словника» прот. О. Менья, а й у межах різних частин (щоправда, писаних різними авторами) однієї й тієї самої великої статті про «біблієстику» у 5-му томі «Православної Енциклопедії». Так, подекуди

термін «біблеїстика» відповідає скоріше західно-європейській «новочасній» традиції означення саме науково-критичного, «історично-філологічного» аспекту біблійних досліджень [2, с. 25]. В інших місцях він вживаний для позначення усієї сфери «біблійних досліджень» [14, с. 45; пор.: 7, т. 1, с. 128]; детальний опис їх проблематики та здобутків триває саме під титулом «біблеїстики» та в кращому разі під компромісною назвою «біблійні дослідження» [12; 14].

Об'єктивно зберігається ускладнення щодо визначення в термінах раціоналізованої, критично спрямованої «біблеїстики» не лише традиційних церковних підходів до біблійної текстології, а й до формулювання настанов у царині церковної біблійної герменевтики, біблійної екзегези та богословських експлікацій Святого Письма. Залишається чинною проблема зіставлення в єдиному семантичному полі первісних значень термінів «бібліологія», «біблійна наука» та «біблеїстика» як історично зумовлених позначень системи досліджень Біблії. Також важливим залишається зіставлення цих понять з термінами для означення традиційних «носіїв» і виразників релігійного, суто богословського сенсу знань про Біблію, як-то «біблійна герменевтика», «біблійна екзегеза», «біблійне богослов'я» [див., напр.: 2, с. 26; 7, т. 1, с. 128, 129].

Ця понятійно-термінологічна та методологічна колізія спонукає нас запропонувати та обґрунтувати власне вирішення, колись вже застосоване радше інтуїтивно [5] та апробоване в період дослідження цієї тематики поряд із застосуванням решти відзначених вже термінів [6]. Це рішення насамперед враховує первісне значення біблеїстики як відображення конкретного історичного етапу становлення дослідницького знання про Біблію та його понятійного відтворення. Також уникаємо розширювальних трактувань біблеїстики щодо різних історичних етапів та різних предметно-дисциплінарних галузей дослідження Біблії. При цьому за рахунок інтеграції значень поняття «біблеїстика» та більш традиційних понять «бібліологія», «біблійна наука» максимально повно відтворюємо всю широту змісту предметного поля біблійних досліджень – як в аспекті історичної еволюції їх форм, так і в аспекті їх дисциплінарної структури.

Відтак, вводимо для позначення предмета нашого дослідження поняття та термін «біблієзнавство» з відповідними локалізуючими та уточнюючими термінологічними конотаціями, як-то: «біблієзнавство в Київській духовній академії» або «київське духовно-академічне біблієзнавство». Окреслимо методологічні переваги

введення й застосування цього поняття та відповідного терміна в контексті нашого дослідження.

Таке застосування дозволяє уникнути неоднозначності розширювального витлумачення терміна «біблеїстика». Поняття «біблієзнавство», на наше переконання, здатне охопити та обґрунтувати термінологічне визначення усієї повноти напрямів та форм дослідження Біблії, що історично склалися – як з боку їх предметності, так і з боку їх дисциплінарної оформленості. Так, окрім історично-критичних, філологічно-критичних та літературно-критичних дослідницьких практик (власне біблеїстики), воно охоплюватиме ще і такі традиційно сформовані та усталені напрями аналізу та освоєння біблійного тексту, як біблійна текстологія, біблійна археологія, вивчення біблійних мов, церковна біблійна герменевтика, екзегетично-богословське осмислення Біблії.

Семантична відкритість та широта поняття «біблієзнавство» є цінною в контексті нашого дослідження також тому, що допомагає врахувати конфесійну специфіку саме православної культури прочитання, дослідження та інтерпретації Біблії – як сакрального тексту. Йдеться про унікальну роль та важливість літургійного прочитання та освоєння Святого Письма, а також про пов'язане з цим домінування паралітургійної практики гомілетичної екзегези, яка історично була альтернативною щодо раціонально-критичних практик і вирізняла саме православне біблієзнавство певною дистанцією від т. зв. «книжного біблієзму» як характеристичної ознаки західної, особливо протестантської біблійно-богословської культури [див., напр.: 3, с. 90–91].

Ще однією важливою перевагою є можливість теоретичного відтворення інституціональної специфіки аналізованого нами феномену православної духовно-академічної культури XIX – початку XX ст. Йдеться про його включеність в процес викладання, коли біблієзнавчі дослідження ідейно фундувалися, дисциплінарно оформлювались, предметно й тематично визначалися потребами вищої православної богословської освіти, що розвивалася в КДА. Пов'язані з цим дидактичні настанови та викладацькі практики теж цілковито можуть бути описані в термінах «біблієзнавства». Означена можливість відповідає визначенню предметної області та завданням даної роботи з реконструкції цілісного комплексу дослідницьких та викладацьких практик. Поняття «біблієзнавство», окрім максимально широкого кола дослідницьких та екзегетичних, включатиме ще й практики викладацькі. Відповідно, воно зберігатиме семантичний та

предметний зв'язок дослідження як з поняттями «бібліологія», так і з поняттям «біблієстика», не заперечуючи, а доповнюючи їх за своїм змістом.

У зв'язку з зазначеним вище пропонуємо *базове робоче визначення* київського духовно-академічного біблієзнавства (XIX – початку XX ст.). Визначаємо це явище як *особливий тип інтелектуальної та освітньої практики, інституціалізований в системі вищої православної богословської («духовної») освіти Російської імперії XIX – початку XX ст., який через персональний внесок вихованців та викладачів Київської духовної академії:*

– виявив себе дослідницькою та дидактично-педагогічною діяльністю у спеціалізованих дисциплінарних галузях біблієзнавчого знання;

– був трансльований у часі протягом вказаного періоду через визначені стандартизованими ідейно-методологічними, герменевтичними та дидактично-методичними процедурами дослідження та викладання Біблії в КДА відносини «учитель – учень»;

– був поширений за межі самої Академії через систему зовнішніх контактів з загальнодержавною системою духовної та світської освіти та просвітницької діяльності.

Це визначення, як вважаємо, можна поширювати і на супутні термінологічні комплекси, як-то: «київська духовно-академічна традиція біблієзнавчих досліджень XIX – початку XX ст.»; «біблієзнавство в КДА XIX – початку XX ст.»; «київська духовно-академічна традиція XIX – початку XX ст. в російському православному біблієзнавстві».

При цьому належність тих чи інших представників православного біблієзнавства до київського духовно-академічного біблієзнавства визначається комплексною взаємодією низки суттєвих ознак. З *формально-інституційного* боку – це дослідження й виклади, здійснені в КДА як церковному та духовно-освітньому закладі духовними й світськими представниками РПЦ XIX – початку XX ст. В *ідейно-догматичному* сенсі розуміємо тут відданість київських духовно-академічних дослідників православним віросповідним засадам та церковним герменевтично-екзегетичним та апологетичним настановам (насамперед йдеться про святоотцівську, особливо східну, традицію). Ця вірність нормативно визначала формування власних дослідницьких програм, характер, спрямування, ступінь та наслідки ідейно-методологічного контакту з «інославною» дослідницькими стратегіями й практиками, коли такий контакт став актуальним. Нарешті, *предметно-дисциплінарна* своєрідність виявлялася у специфічній структурній організації біблієзнавчих досліджень та викладів, зокрема:

у місцевій специфіці вивчення оригінальних біблійних мов; текстологічного та філологічного опрацювання церковнослов'янської Біблії; участі у створенні та екзегетичному освоєнні (академічному й популярному) низки російських перекладів (головним чином Синодального); місцевої взаємодії з західною протестантською та католицькою, т. з. «високою» біблійною критикою.

Персональний вимір такої належності визначається такими документованими параметрами, як-то: навчання в КДА; викладання в Академії, особливо дисциплін, сполучених з вивченням Святого Письма; підготовка та захист переважно магістерських праць та докторських дисертацій на біблієзнавчу тематику; написання та публікація науково-богословських досліджень Біблії, зокрема в академічних періодичних виданнях (як-то «Труди КДА»). Зважаємо також і на суб'єктивні аспекти персональної належності: відданість конкретних дослідників професії, переконаність у неминущій важливості вивчення Біблії для духовно-релігійного, морального та інтелектуального розвитку особи та суспільства.

Через такі уточнення, як вважаємо, виникає можливість розв'язати суперечність між вживанням позначника «російський» у переважній масі наявних історіографічних джерел і власної необхідності шукати по-сучасному адекватних маркерів культурної приналежності київської духовно-академічної традиції в цілому та її біблієзнавчої галузі зокрема. Також уникаємо тут двозначності у сучасному застосуванні позначника «вітчизняний» щодо київського духовно-академічного біблієзнавства XIX – початку XX ст.

Застосування означених термінів та визначень відповідає задекларованим у вступі та аналізовані нами далі методологічним прагненням відтворити київське духовно-академічне біблієзнавство в динамічній інституціалізованій формі персоналізованого вироблення, нагромадження та трансляції інтелектуального та духовного досвіду освоєння Біблії на православних світоглядних засадах.

Насамкінець відзначимо, що застосоване у даній роботі термінологічне позначення низки дисциплін, які складають загальну структуру науково-богословського освоєння Біблії, як-то: «біблійна ісагогіка», «біблійна герменевтика», «біблійна екзегеза», «біблійне богослов'я», «біблійна археологія», «біблійна історія», «біблійна текстологія (текстуальна критика)», «філологічна/літературна/історична критика Біблії» та терміни для позначення інших суміжних феноменів в цілому визначаються загальноприйнятими академічними нормами [напр.: 7, т. 1, с. 93–94, 128–129, 561;

т. 3, с. 451]. Згадуваний вже раніше термін «біблійна наука» у нас виконує радше допоміжну роль; залежно від контексту вживання, він відтіняє значення, охоплювані термінами «біблієзнавство», «бібліологія» та «біблієстика». Специфічно ж він здатен вказувати на помітно артикульоване у XIX ст. намагання вітчизняних православних дослідників Біблії вибудувати систему досліджень та викладів Святого Письма за зразками новоєвропейської науки. Тут термін «біблійна наука» знаходиться в єдиному семантичному полі з ширшим за значенням терміном «богословська наука» [4, с. 5, 43, 46–48].

Нарешті, вивчення розмаїття ідеологій та практик прочитання, дослідження й викладання Біблії в КДА саме в термінах «біблієзнавства» та

похідних від нього дозволить уникнути історично забарвленого в «конфесійні кольори» протиставлення традиційно-церковного релігійно-богословського та раціонально-критичного напрямів її прочитання та освоєння. Це водночас дозволить і врахувати культурно-конфесійну та інституційну своєрідність православної київської духовно-академічної культури, і методологічно максимально дистанціюватися від ідеологічно та конфесійно забарвлених підходів та оцінок. Таке прагнення до історичної, контекстуальної конкретності та методологічної позаконфесійності цілковито відповідає нашій зорієнтованості на втілення принципів та підходів наукового академічного релігієзнавства [1, с. 71–72, 81–83, 90; 11, с. 45, 57–59, 65–66].

Список літератури

1. Академічне релігієзнавство : підручник / А. Колодний ; за наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Алексеев А. А. Библистика / А. А. Алексеев, А. К. Лявданский, К. В. Неклюдов // Православная Энциклопедия. – Т. V. (Бессонов-Бонвеч). – М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. – С. 25–45.
3. [Булгаков С. Н., прот.] Письмо проф. Ганса Эренберга прот. С. Булгакову о православии и протестантизме и ответ прот. С. Булгакова / [прот. С. Н. Булгаков] // Путь ; под ред. Н. А. Бердяева. – Париж, 1925. – № 5, октябрь-ноябрь. – С. 87–92.
4. Глубоковский Н. Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии / Н. Н. Глубоковский. – М. : Изд-во Свято-Владимирского Братства, 2002. – 192 с.
5. Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс : навч. посібник / С. І. Головащенко. – К. : Либідь, 2001. – 496 с.
6. Головащенко С. І. Київська духовно-академічна традиція XIX – початку XX ст. в історії вітчизняного біблієзнавства / С. І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. – 2001. – Т. 19. Філософія та релігієзнавство. – С. 87–96.
7. Мень А. В., прот. Библиологический словарь : в 3 т. / Александр Мень, прот. – М. : Фонд Александра Менья, 2002. – Т. 1. – 608 с.; Т. 2. – 560 с.; Т. 3. – 528 с.
8. Михаил (Лузин), еп. Библейская наука : в 11 кн. / Епископ Михаил. – Кн. 1. Очерк истории толкования Библии. – Тула, 1898. – 149 с.
9. Никольский М. В. Наша библейская наука / М. В. Никольский // Православное обозрение. – 1875. – Т. II. – № 2. – С. 184–196.
10. Никольский М. В. Успехи библейской науки в России / М. В. Никольский // Православное обозрение. – 1877. – Т. I. – № 3. – С. 574–582.
11. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія : [монографія] ; за ред. проф. А. Колодного та проф. Б. Лобовика. – К. : Відділ. релігієзнавства Ін-ту філософії НАНУ, 1996. – 240 с.
12. Снигирев Р. прот. Библейские исследования / Библистика в России / прот. Ростислав Снигирев // Православная Энциклопедия. – Т. V. (Бессонов-Бонвеч). – М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. – С. 48–56.
13. Сольский С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики / С. М. Сольский // ТКДА. – 1866. – № 10. – С. 157–190; № 11. – С. 305–342; № 12. – С. 466–506.
14. Тихомиров Б. А. Библистика в России (Обзор проблематики) / Б. Тихомиров, А. Алексеев // Православная Энциклопедия. – Т. V. (Бессонов-Бонвеч). – М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. – С. 45–48.

S. Golovashchenko

BIBLICAL STUDIES IN KIEV THEOLOGICAL ACADEMY (19 – EARLY 20 CENTURY): SOME CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL ISSUES

Some conceptual and terminological issues relevant to the study of Kiev Orthodox tradition of academic study and teaching of the Bible were reviewed and analyzed in this article. Comparing and analyzing the valid concepts and terms established in the second half of the 19th century (“bibliology”, “biblical science”, “biblicistics”), the author proposed the term “bibliyeznavstvo” (“biblical studies”) as a basic concept. The heuristic value and methodological advantages of this concept were substantiated.

Keywords: biblicistics, bibliology, biblical science, biblical studies, Kyiv Theological Academy.

Матеріал надійшов 18.02.2014